

ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ *

Υ Π Ο

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ

Όμοτ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν—Ἀκαδημαϊκοῦ

Εἶναι γνωσταὶ αἱ μέγιστα ὑπηρεσίαι, τὰς ὁποίας προσέφερον ὁ Ἑλληνισμὸς ὡς ἔθνος καὶ ὡς πολιτισμὸς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὑπηρεσίαι ἔμμεσοι καὶ ἄμεσοι. Ἐμμέσους ἐννοοῦμεν τὴν γλῶσσαν, τὸν πολιτισμὸν καὶ ἐν γένει τὰ φυσικὰ καὶ ἐπίκτητα προσόντα αὐτοῦ, ἄμέσους δὲ τὴν πολλαπλῶς πολύτιμον συμβολὴν τοῦ ἔθνους ἡμῶν εἰς τὴν διάδοσιν καὶ διαμόρφωσιν καὶ ὑπεράσπισιν αὐτοῦ κατὰ τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων ἐχθρῶν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς ὁποίας ἀνεδείχθη ὁ πιστότερος καὶ μέγιστος θιασώτης καὶ ὑποστηρικτής. Αἱ ὑπηρεσίαι αὗται ἄρχονται ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς λεγομένης τῶν Ἑβδομήκοντα, τῆς ὁποίας ἡ συγκρότησις ἀρχομένη πρὸ τῶν μέσων τοῦ Γ' π.Χ. αἰῶνος ἔληξεν ἐντὸς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ Β' αἰῶνος π.Χ. Αἱ μνημονευθεῖσαι ὑπηρεσίαι ἤρχισαν καὶ ἐσυνεχίσθησαν διὰ τῆς μεγάλης προσωπικότητος τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Ἰουδαίου Φίλωνος καὶ ἐν γένει διὰ τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ἐπιγόνων αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Παλαιστίνῃ καὶ δὴ καὶ Αἰγύπτῳ καὶ ἰδιαίτερος διὰ τῆς περιπύστου φερωνύμου πόλεως Ἀλεξανδρείας καὶ εἰδικώτερον διὰ τῆς διαδόσεως τῆς παγκοσμίου γλώσσης τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Περὶ δὲ τῆς διαδόσεως τοῦ πολιτισμοῦ τούτου καὶ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ ὑπάρχον ἀρκεταὶ ἄμεσοι καὶ ἔμμεσοι μαρτυρίαι καὶ δὴ καὶ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα δύο ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἀνδρέου καὶ τοῦ Φιλίππου ὡς καὶ ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ Κηφᾶ εἰς Πέτρον, ἐν δὲ τῇ Ἰταλίᾳ καὶ αὐτῇ τῇ Ρώμῃ αἱ Πράξεις τῶν ἀποστόλων καὶ ἰδίᾳ τὰ κεφάλαια κη' 17 καὶ ἐξῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ νοτίῳ Γαλατίᾳ διὰ τοῦ Εἰρηναίου ἐπισκόπου Λουγδούνου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχαιότεραν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, αὕτη εὐρίσκειτο συνδεδεμένη διοικητικῶς μᾶλλον μετὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, τῆς ὁποίας ὁ ἐπίσκοπος Κλήμης ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ α' αἰῶνος γράφει ἐπιστολὴν ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ, τ. ἔ. πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου ἑλληνιστῆ¹.

* Βλέπε Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος (1954).

1. Τελευταία ἔκδοσις ἐν Sources Chrétiennes. Éditions du Cerf, par Annie Jaubert, Paris 1971.

Βραδύτερον δὲ πληροφορούμεθα περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ δὴ ἐν εἰδωλοατρικαῖς (ἔθνικαῖς) σχολαῖς σπουδῶν τοῦ Μεγ. Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἐκ τῆς περιφερείας τοῦ Πόντου², τοῦ δὲ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ Συρίᾳ («Συριαδες Ἀθηναί») παρὰ τῷ ἐθνικῷ νομοδιδασκάλῳ Λιβανίῳ. Ὁ αὐτὸς δὲ μέγας πατὴρ καταδικασθεὶς εἰς ἐξορίαν ἐμφανίζεται ἐπικαλούμενος τὴν ἠθικὴν συνδρομὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου Ἀλεξάνδρου. Βραδύτερον δὲ Ἕλληνας ἐξ Ἑλλάδος κληρικοὶ μετέχουν τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου (431), ὡς καὶ τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι (451). Πολὺ δὲ βραδύτερον μετέχουσι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Σ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (680) ἀρχιερεῖς ἐξ Ἑλλάδος. Ἐν Ἑλλάδι ἄρχεται κατὰ σοβαρὰν μαρτυρίαν ἥδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ πτώσις τοῦ εἰδωλοατρικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ αὐτοῦ, ταῖς Ἀθήναις. Ἡ δὲ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' Ἀθηναῖς, ἐξόχου ἐλληνικῆς μορφώσεως καὶ δὴ θυγάτηρ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου βαπτισθεῖσα (421) μετωνομάσθη Εὐδοκία ἀντιπροσωπεύουσα οὕτω τὸν συνδυασμὸν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Λεῖψανα τοῦ Ἑθνισμοῦ ὑπελείφθησαν ἐν Μάνῃ ἐξαφανισθέντα κατὰ τὸν 9' αἰῶνα. Ἐπὶ δὲ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Α', τοῦ Μακεδόνα (867-886), οἱ πλεῖστοι τῶν κατοίκων τοῦ Κάστρου τῆς Μάνης ἠσπασθήσαν τὸν Χριστιανισμὸν. Κατὰ δὲ τὸν δέκατον αἰῶνα εἰργάσθη ἱεραποστολικῶς ἐν Μάνῃ ὁ ἅγιος Νίκων, ὁ «Μετανοεῖτε». Κατὰ δὲ τοὺς Μέσους χρόνους ἦδη ἀπὸ τοῦ 529 ἐπεκράτησεν ἐν Ἑλλάδι ὁ χριστιανικὸς βίος, διαλυθέντος τοῦ ἐθνόφρονος πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπὶ τῆς Εἰκονομαχίας καταλύεται ἡ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος παλαιότερα δικαιοδοσία τοῦ πάπα Ρώμης, πατριαρχεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ Φωτίου, μεγάλη δὲ Σύνοδος τῷ 879-880 κατακυρώνει ἀποφασιστικῶς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον τὰ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δίκαια. Διὰ δὲ τῆς διοικητικῆς ἐνώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατηργήθη καὶ ἡ Ἐξαρχία τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Μητροπόλεως ταύτης ἐξισωθείσης οὕτω πρὸς τὰς λοιπὰς Μητροπόλεις, τῆς προτέρας θέσεως αὐτῆς καταληφθείσης ὑπὸ τῆς Μητροπόλεως Κορίνθου. Κατὰ δὲ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 9' αἰῶνος διαμορφοῦται τὸ μέγα μοναστικὸν κέντρον ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὀρει τοῦ Ἁθῶ διὰ τοῦ φερωνύμου ἁγίου Ἀθανασίου, μαθητοῦ τοῦ Μιχαὴλ Μαλεῖνου Ἡγουμένου τῆς ἐν τῷ ὄρει Κυμινᾷ τοῦ Ὀλύμπου Ἱ. Μονῆς, φίλου δὲ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ. Ὁ Ἁθῶς λοιπόν, τὸ Ἁ γ ι ο ν Ὀ ρ ο ς, ὡς ἀποκαλεῖται ἐφεξῆς, καθίσταται σπουδαιότατον μοναστικὸν κέντρον ὄχι μόνον πανελλήνιον, ἀλλὰ καὶ πανορθόδοξον προβαλλόμενον ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἑλλάδα μέχρι τῶν νοτιῶν ἐσχατιῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ ἔτι περαιτέρω

2. Βλέπε καὶ Grégoire le Thaumaturge, Remerciement à Origène ἐν Éditions du Cerf 1967.

ἐν Κυθήροις καὶ ἀνὰ τὰς Κυκλάδας καὶ τὰς λοιπὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἐννοεῖται δὲ καὶ ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι (Ὅσιος Μελέτιος). Ἐν δὲ τῇ περιοχῇ τῶν Θηβῶν καὶ δὴ ἐν τῷ νοτιωτέρῳ τμήματι αὐτῆς ιδρύθη ἀξιόλογον ἀσκητικὸν κέντρον ἐν τῇ Μονῇ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἔτι δὲ καὶ ἐν Ἐλικῶνι καὶ Μεγαρίδι κ.ά. Ἐπίσης δὲ μνημονευτέα ἡ γεραρὰ ἐν Πάτρμυ Μονῇ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ιδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου (ια' αἰῶνα).

Τὴν ἀνθηρὰν ὅμως κατάστασιν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας ἐνέσκηψεν ἵνα ἀνατρέψῃ διὰ τῆς Δ' Σταυροφορίας ἡ Φραγκοκρατία καὶ ἡ Ἐνετοκρατία (1204-1270), τῶν ὁποίων ἐπιεικεστέρα ὑπῆρξεν ἡ Τουρκοκρατία. Ἐντεῦθεν, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ad. Harnack, ἔθεωρεῖτο αὕτη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀνεκτοτέρα τῆς ρωμαιοκαθολικῆς³. Ἰδιαιτέρως δὲ ἐδοκιμάσθη ὑπὸ τοὺς Ἐνετοὺς ἡ Κρήτη (1204-1669) διὰ τῆς ἔκπαιλαι γνωστῆς μεθόδου τῆς Οὐνίας, κατὰ τῆς ὁποίας ἐθριάμβευσεν ἡ γρανιτώδης εἰς τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν ἐμμονὴ τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ δὴ καὶ τῶν ἱερῶν Μονῶν. Ἐκ δὲ τῶν Ἰονίων νήσων ἡ μᾶλλον δοκιμασθεῖσα ὑπῆρξεν ἡ Κέρκυρα⁴. Ἀκριβῶς δὲ ἡ μνημονευθεῖσα ἀφοσίωσις εἰς τὴν Ὀρθοδόξιαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι ἐκεῖνη, ἣτις ἐθριάμβευσε καὶ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ὑπὸ τὰς προηγηθείσας ἐμπνεύσεις καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ πυρίνου κληρικοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, ἐμμέσως δὲ καὶ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, ὀλίγον δὲ βραδύτερον καὶ αὐτοῦ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε', τοῦ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου, τοῦ Ρωγῶν Ἰωσήφ, τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, τοῦ Γρηγορίου Παπαφλέσσα καὶ ἄλλων πολλῶν.

Μετὰ δὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς γνωστῆς γωνίας τῆς Ἑλλάδος ἐτέθη τὸ ὄξυ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς ἐν λόγῳ ἑλληνικῆς γωνίας πρὸς τὴν μεγάλην μητέρα Ἐκκλησίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅτε ἐδημιουργήθησαν ἐν Ἑλλάδι δύο μερίδες, μία ὑπὲρ τοῦ ἀνεξαρτήτου τῆς νεοσυστάτου ἐλευθέρως Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας μερίδος ἐτέθη ὁ εὐπαίδευτος καὶ ζωηρὸς ἀρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης ἐνισχυόμενος ὑπὸ τοῦ Βαυαροῦ ἀντιβασιλέως Maurer, τῆς δὲ ἐτέρας μερίδος προτιμώσης τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξάρτησιν, ἣς ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς ὁ πολὺς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Ἡ πρώτη δὲ τούτων μερὶς καὶ ἐπεκράτησε ἐν τῷ ἀγῶνι θριαμβευσάσης τῆς ἀρχῆς «ἐλευθέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐν ἐλευθέρῳ κράτει», διὰ τῆς πραξικοπηματικῆς ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἐκδόσεως τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου τῆς 29/6/1850 περὶ ἀναγνώρισεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διοικουμένης ὑπὸ πενταμελοῦς Ἱεραῆς Συνόδου ἐξ ἀρχιερέων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἐκδοθέντων δ' ἐν ἔτει 1852 τῶν νόμων Σ καὶ ΣΑ περὶ διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων, κα-

3. Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften. Berlin 1913.

4. Βλέπε Κ. Γ. Ράλλη, Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον.

θιερωθέντος δίκην ασφαλιστικῆς δικλίδος καὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου ὡς «ὀφθαλμοῦ τοῦ Κράτους», ἢ κατὰ τὸν ὄξυν χαρακτηρισμὸν τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου, «ὡς κατασκόπου τῆς Πολιτείας παρὰ τῇ 'Ι. Συνόδῳ», θεσμοῦ παγιωθέντος σὺν τῷ χρόνῳ ὑπὸ ἡπιωτέραν μορφήν. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀρχικὴ τοῦλάχιστον μορφή τοῦ θεσμοῦ τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου ἐσήμαινε καθιέρωσιν τοῦ λεγομένου πολιτειοκρατικοῦ συστήματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ δὲ θεσμὸς οὗτος σὺν τῷ χρόνῳ καθιστάμενος ἀσυμπαθέστερος καὶ βαρυνόμενος δι' ἀναμνήσεων οὐχὶ εὐχαρίστων ἐκ τῆς ἀφοροῦς μάλιστα ἐκτάκτων ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν περιστάσεων, κατέληξε τὸ 1923 εἰς νέον Καταστατικὸν χάρτην καθιεροῦντα τὸν θεσμὸν τῆς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας ἰσχύοντα καὶ μέχρι σήμερον ἐν συνδυσμῷ μετὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς Διαρκοῦς 'Ι. Συνόδου, ἐξαιρουμένης τῆς Κρήτης καὶ τῆς Δωδεκανήσου. Ἐκ τῆς ἀνωτάτης διοικητικῆς ἀρχῆς τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καταργηθεῖσας ἐν τῷ μεταξὺ τῆς Διοικούσης Διαρκοῦς 'Ι. Συνόδου, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως παγιωθείσας ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας πρὸς προφύλαξιν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν (βραδύτερον δὲ Ἀρχιεπισκόπου) ἀπὸ παρεξηγήσεων καὶ προστριβῶν. Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ δὴ μετὰ τὸ πέρασ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων συνεχωνεύθησαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, καὶ αἱ Ἐκκλησίαι τῶν Νέων χωρῶν, ὑπολειφθέντος μόνον τοῦ ὑπὸ τῶν ἱεουργούντων ἀρχιερέων τῶν ἐν λόγῳ χωρῶν μνημοσύνου παραλλήλως πρὸς τὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἐξαιρεθείσας δὲ μόνον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης καὶ προπαντὸς τῆς Δωδεκανήσου ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

Εἰδικώτερον δ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ τὸ ἔθνος δὲν ἔμεινεν οὐδὲ ἡ ἡμετέρα χώρα ἄμοιρος ἐπιδράσεων τινῶν ἀπὸ τοῦ Γερμανικοῦ ἐθνικιστικοῦ ρεύματος, ἀποτέλεσμα τοῦ ὁποίου ὑπῆρξαν καὶ θέματά τινα τῶν οἰκουμενικῶν λεγομένων συνεδρίων τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Ἐδιμβούργου εἰς ἃ μετέσχε καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος 1937 (Life and Work ἀφ' ἐνὸς καὶ Faith and Order ἀφ' ἑτέρου), μεθ' ἃ ἐπηκολούθησαν τὰ Οἰκουμενικὰ Συνέδρια τοῦ Amsterdam (1948) καὶ Evanston ἐν ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις τῆς Β. Ἀμερικῆς (1955) καὶ τὰ ἐν Ν. Δελχί (1961) καὶ Οὐψάλῃ (1969), τῶν σχετικῶν συζητήσεων ἐπεκταθεισῶν, ὡς ἦτο εὐνόητον, καὶ παρ' ἡμῶν, εἰς τὰ περιοδικὰ «Ἀνάπλασις καὶ Ἐκκλησία» τοῦ ἔτους 1936 μεταξὺ τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Σάμου Εἰρηναίου καὶ τῶν καθηγητῶν Δ. Μπαλάνου, Ἀμ. Ἀλιβιζάτου καὶ Π. Μπρατσιώτου⁵, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ Ἀνδρούτσου, ἀρθρογραφῆσαντος ἐν τῷ περιοδικῷ «Καινὴ Διδαχὴ» τοῦ

5. Εἰς τὰς συζητήσεις ταύτας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἄρθρον τοῦ γράφοντος ἐν τῇ Ἀναπλάσει 1936.

τότε Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου Μεταξάκη κατὰ τὸ ἔτος (1920).

Ἰδιαιτέρας δὲ μνείας τυγχάνουσιν ἐνταῦθα τὸ Α' ἐν Ἀθήναις Πανορθόδοξον Θεολογικὸν Συνέδριον κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1936, τοῦ ὁποίου τὰ πρακτικὰ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἀμ. Ἀλιβιζάτου (1938), εἶτα δὲ καὶ τοῦ Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου τῷ 1961. Ὅλως δ' ἰδιαιτέρας μνείας τυγχάνουν αἱ ἐν Ἀθήναις τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου διοργανωθεῖσαι παγχριστιανικαὶ ἑορταὶ τῷ 1951 ἐπὶ τῇ 1900ετηρίδι ἀπὸ τῆς πρώτης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπισκέψεως τοῦ ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν Παύλου, ὧν ἐξεδόθησαν δαπάναις μὲν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ τὰ Πρακτικὰ (1954) ἰδιαιτέρος δὲ τόμος ὑπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ Ὁμίλου Φοιτητῶν μετὰ παγχριστιανικοῦ θεολογικοῦ χαρακτῆρος ὑπὸ τὸν τίτλον Paulus-Hellas Oikoumene (σελ. 202).

Ἐπίσης τυγχάνει ἄξιον μνείας καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις ἀπὸ 13-16 Μαΐου 1956 συνελθὸν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ Α' Συνέδριον Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ, διοργανωθὲν ὑπὸ τοῦ «Χριστιανικοῦ Κοινωνικοῦ Κύκλου» δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ ὑπουργίας τοῦ κ. Κ. Τσάτσου, ὡς καὶ αἱ συζητήσεις ἐπὶ τοῦ «Θέματος τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας» τὰ πρακτικὰ τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Κύκλου τῇ συνεργασίᾳ 27 ἐπιστημόνων διαφόρων κλάδων (Ἐκδοσις Β' 1967), δαπάνη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἐταιρείας (σελ. 280).